

Leon zawodowiec, reż. Luc Besson (1994). Leona, zawodowego mordercę, trudno stawiać za wzór godny naśladowania. Jednak nawet w nim dochodzi do wewnętrznej przemiany pod wpływem niespodziewanych okoliczności.

Ludzi niedojrzałych moralnie bardzo często pogardliwie nazywa się dziećmi. Ta analogia, choć może się niektórym wydawać trafna, okazuje się niesprawiedliwa dla dzieci. One bowiem żmudny proces moralnego rozwoju mają dopiero przed sobą. A u dorosłych ten proces jest często zaburzony.

Wpływ wiedzy moralnej, wrażliwości moralnej czy intuicji moralnej na nasze życie jest niepodważalny. Od tego zależy, jacy będziemy, jak będziemy postępować, jak będą się kształtować nasze relacje społeczne i czy będzie dla nas dostępne uniwersum przeżyć moralnych, zarówno tych będących udziałem naszego doświadczenia, jak i tych zawartych w kulturze.

Niniejszy rozdział jest poświęcony fenomenowi rozwoju moralności.

2. Spojrzenie na rozwój moralności: od Kalego do trybunału w Norymberdze

Zastanów się

1. Które z zachowań: altruistyczne czy egoistyczne, są bardziej pożądane w społeczeństwie?
2. Jakiego rodzaju korzyści przynosi altruizm?
3. Jak wygląda twoja osobista hierarchia wartości?
4. Podaj przykłady osób uważanych powszechnie za autorytety i wzory do postępowania.
Z jakiego powodu te osoby zasłużyły sobie na szacunek?

Słowo „moralność” u większości ludzi wywołuje podobne skojarzenia. Najczęściej moralność jest postrzegana jako zespół nakazów i zakazów dotyczących postępowania z drugim człowiekiem. Ludziom z chrześcijańskiego kręgu kulturowego kojarzy się jednoznacznie z Dekalogiem, a niektórym, w wielkim uproszczeniu, z kazaniem księdza na niedzielnej mszy. Ludzie mają także własne zdanie na temat dobra i zła, czyli na temat tego, co należy robić, a czego się robić nie powinno. Kiedy przyglądamy się ludziom - zarówno współcześnie, jak i w perspektywie historycznej - widzimy ogromną różnorodność przekonań moralnych i zachowań. W tym rozdziale przyjrzymy się bliżej czemuś, co można nazwać dojrzwaniem moralności. Da się bowiem stwierdzić, że moralność jednostki jest mniej lub bardziej rozwinięta, dojrzała.

Jednocześnie warto dodać, że wspomniane zróżnicowanie nie dotyczy jedynie odmienności między ludźmi oraz między etapami rozwojowymi konkretnego człowieka. W jego wnętrzu można zauważyć zróżnicowanie motywów i decyzji, raz wskazujące na pokrewieństwo z Kalim, a raz z Sokratesem.

2.1. Poziomy egoizmu, czyli myślenie premoralne

Na wstępie warto przytoczyć fragment powieści Henryka Sienkiewicza *W pustyni i w puszczy*, do którego nawiązywaliśmy już w rozdziale 1. podręcznika.

„Powiedz mi - zapytał Staś - co to jest zły uczynek?

- Jeśli ktoś Kalemu zabrać krowy - odpowiedział po krótkim namyśle - to jest zły uczynek.

- Doskonale! - zawołał Staś - a dobry?

Tym razem odpowiedź przyszła bez namysłu:

- Dobry, to jak Kali zabrać komuś krowy”¹.

Warto obejrzeć

Misja, reż. Roland Jaff, 1986

Podaj dalej, reż. Mimi Leder, 2000

Hotel Ruanda, reż. Terry George, 2004

Jabłka Adama, reż. Anders Thomas Jensen, 2005

Katyn, reż. Andrzej Wajda, 2007

Chłopiec w pasiastej piżamie, reż. Mark Herman, 2008

¹ H. Sienkiewicz, *W pustyni i w puszczy*, Warszawa 1988, s. 286.

Na podstawie przytoczonego fragmentu można zadać pytanie, co jest dobre według Kalego. Odpowiedź jest bardzo prosta i nasuwa się szybko: dobre jest to, co przynosi bohaterowi korzyść. Idąc dalej tym tropem, warto rozważyć problem, czym wobec tego jest korzyść. Jej przykładami mogą być: wolny czas, otrzymanie paczki cukierków, satysfakcja z dobrego uczynku, znalezienie pewnej sumy pieniędzy, satysfakcja z pobicia napastnika, otrzymanie posady dyrektora, wysłuchanie ładnej piosenki, poczucie bezpieczeństwa, sprawienie komuś przyjemności, zjedzenie smacznej potrawy.

Gdyby spróbować uszeregować te korzyści według ważności, to okazałoby się, że każdy człowiek stworzyłby swoją własną hierarchię. Jedna osoba wymienionym korzyściom nadałaby następującą kolejność (od korzyści najmniejszej do największej): satysfakcja z dobrego uczynku, zjedzenie smacznej potrawy, wysłuchanie ładnej piosenki, otrzymanie paczki cukierków, znalezienie pewnej sumy pieniędzy, sprawienie komuś przyjemności, satysfakcja z pobicia napastnika, poczucie bezpieczeństwa, otrzymanie posady dyrektora. Druga zaś stworzyłaby ją inaczej: wysłuchanie ładnej piosenki, zjedzenie smacznej potrawy, otrzymanie paczki cukierków, sprawienie komuś przyjemności, satysfakcja z pobicia napastnika, poczucie bezpieczeństwa, znalezienie pewnej sumy pieniędzy, otrzymanie posady dyrektora, satysfakcja z dobrego uczynku.

Dla naszych rozważań niezwykle przydatna może być analiza tego, co ludzie uważają za: opłacalne, użyteczne, pożyteczne, przyjemne, dobre, słuszne, rozsądne.

Spróbujmy przyporządkować podanym zdaniom odpowiednie określenia z listy.

Gaszenie ogniska na polanie przed pójściem spać do namiotu jest - rozsądne.

Siedzenie w wygodnym fotelu jest - przyjemne.

Posiadanie latarki w lesie nocą jest - użyteczne.

Założenie wysoko oprocentowanej lokaty bankowej jest - opłacalne.

Zbieranie makulatury jest - pożyteczne.

Ukaranie winnego jest - słuszne.

Opatrzenie rany ofierze wypadku jest - dobre.

Podobnie można dokonać analizy określeń negatywnych, na przykład wykorzystując wyrazy: niesłuszne, nieopłacalne, nieprzyjemne, niestosowne, złe, niesprawiedliwe, nieużyteczne. Wstawmy zatem w wolne miejsce jedno z podanych określeń.

Wyrzucanie do śmieci dobrego jedzenia jest - niesłuszne.

Noszenie klucza do windy na wycieczce w górach jest - nieużyteczne.

Pobicie dziecka przez osobę dorosłą jest - złe.

Warto wiedzieć

Filozofowie Thomas

Hobbes i Jean Jacques

Rousseau opisywali

przejście od egoizmu

do altruizmu jako wynik

umowy społecznej.

Działając na korzyść

innych członków grupy,

jednostka zapewnia

sobie większą szansę

na przetrwanie w świecie.

Współczesny myśliciel

Robert Trivers twierdzi,

że akty altruizmu wobec

innych zwiększają

szanse na to, że kiedy

sami znajdziemy się

w potrzebie, wówczas

ktoś inny nam pomoże.

Opowiadanie kawałów na pogrzebie jest - nieestosowne.
przechowywanie przez długi czas w domu stu tysięcy złotych gotówką jest - nieopłacalne.
Faworyzowanie jednego ucznia przez nauczyciela jest - niesprawiedliwe.
Moknięcie na zimnym deszczu jest - nieprzyjemne.

Z podanych przykładów wynika, że w języku stosuje się wiele słów pozwalających odróżnić dobro od zła, pożytek od marnotrawstwa. Rozumiemy, że słowo „korzystny” ma wiele odcieni: od korzyści majątkowej z łapówki, przez leczenie antybiotykami, aż do pożytku z rozwoju duchowego. W skrajnych wypadkach słowo to może mieć zupełnie różne znaczenia.

Stopniowanie korzyści można pokazać na następujących przykładach:

- a) Przyjemne jest siedzenie w wygodnym fotelu.
- b) Korzystna jest rezygnacja z fotela (mogącego powodować skrzywienie kręgosłupa) na rzecz ergonomicznego² krzesła z oparciami.
- c) Dobre jest odstąpienie swojego siedzenia osobie, która bardziej od nas go potrzebuje (np. jest schorowana lub zmęczona).

Przymiowanie łapówki może być korzystne dla obu stron, jednak bez wątpienia jest naganne moralnie.

Analiza języka potocznego odsłania bogactwo rzeczy i stanów rzeczy, które są dla nas w różnym stopniu ważne. Ukazuje jednocześnie niejednoznaczność stosowanych słów.

Rozważając wypowiedź Kalego, musimy pamiętać, że nie chodzi tu o rzeczywiste postaci przedstawicieli innych ras, lecz o pewien stereotyp myślenia. Takie myślenie, które można nazwać **premoralnym**, cechuje wielu ludzi różnych ras i kultur. Ujawnia ono egoistyczne postrzeganie świata. W przekonaniu osób myślących takimi kategoriami dobre jest to, co dobre dla nich. Słowo „dobre” oznacza w tym wypadku „korzystne” albo „pożyteczne”³. W dużym uproszczeniu można stwierdzić, że takie myślenie jest w swej istocie skupione na korzyści podmiotu. Z jego punktu widzenia wartości, ideały i cnoty moralne są pojęciami pustymi, pozbawionymi atrakcyjności i obowiązującej mocy. Taką postawą często jest związana z **egoizmem**. Nasuwa się tu porównanie ze światem dzikiej przyrody. Zwierzę żyje po to, by przetrwać i przedłużyć gatunek. W związku z tym pierwszeństwo mają zachowania, których **altruizm** jest ograniczony tylko do własnej rodziny, stada czy **termityery**.

Warto wiedzieć

Altruizm to postawa, którą charakteryzuje bezinteresowne kierowanie się w postępowaniu dobrem innych oraz gotowość do poświęceń.

² Wyrazem „ergonomiczny” określa się przedmioty dostosowane do cech fizycznych i psychicznych człowieka, zgodne z wymaganiami fizjologii i psychologii pracy.

³ O zróżnicowaniu użyteczności jest mowa w rozdziale poświęconym utylitaryzmowi.

Na podstawie obserwacji życia codziennego można zauważyć, że wspomniany ludzki egoizm może się przejawiać na różnych poziomach: zaczawszy od dbania jedynie o osobistą korzyść (przyjemność, posiadanie), przez troskę ograniczoną do członków własnej rodziny, aż do nacjonalizmu czy rasizmu - gdzie na poszanowanie zasługują jedynie członkowie własnego narodu lub rasy. Nie kwestionujemy tego, że wspomniani ludzie mają pewną moralność; jednak

nie chroni i nie hamuje ich ona dostatecznie przed popełnianiem czynów złych etycznie. Zatem zamiast terminu: „premoralność” należałoby użyć określenia „moralność niedostatecznie rozwinięta”.

Członków społeczności lokalnej, jak też subkultur młodzieżowych, często cechuje swoiście pojmowana solidarność, niezgodna z obowiązującymi normami moralnymi.

2.2. Analiza i ocena wyborów w sytuacji konfliktu motywacyjnego

Przedstawimy teraz analizę wybranych przykładów postępowania ludzkiego. Będzie to postępowanie w sytuacji konfliktu motywacyjnego.

Przez **konflikt motywacyjny** rozumiemy konflikt w psychice ludzkiej spowodowany zderzeniem dwóch (lub więcej) motywów będących ze sobą w sprzeczności.

Analiza będzie się składać z trzech elementów. Po pierwsze, rozważymy konflikt motywacyjny jako zderzenie sprzecznych dążeń w psychice jednostki. Po drugie, zanalizujemy hierarchię motywów - ich zróżnicowanie co do ważności. Po trzecie, ukażemy nas - obserwatorów konfliktów motywacyjnych - jako istoty wrażliwe na wartości, czyli postrzegające zło i dobro oraz moralną słuszność i niesłuszność dokonanego wyboru.

Warto tu dodać, że złożoność natury i życia psychicznego człowieka powoduje, iż każda próba analizy czy omawiania jego przeżyć i działań jest bardzo uproszczona. Te uproszczenia nie stanowią jednak redukcji bogactwa człowieczeństwa do takich schematów, jakie zastosowano poniżej.

Konflikt wartości nie zawsze dotyczy spektakularnych wydarzeń, o których mówi się w wiadomościach. Niemal codziennie dokonujemy wyboru między różnymi ważnymi dla nas wartościami.

Przykład 1.

Pan M. opuścił szpital po operacji żołądka. Zalecono mu dietę ze szczególnym zakazem jedzenia kapusty. On uwielbia bigos i nie potrafi się powstrzymać przed jego zjedzeniem. Następuje pogorszenie stanu zdrowia i pan M. umiera przed dotarciem do odległego szpitala.

Przykład 2.

Alpinista B. z powodu złej pogody jest uwięziony w wysokiej partii gór. Ma odmrożone palce u nóg i wdaje mu się gangrena. Przewyciężając wstręt oraz strach przed bólem, B. amputuje sobie chore palce i po zmianie pogody wraca do bazy.

Przykład 3.

Pani Z. zostaje przyłapana przez przełożonego na zaniedbaniu obowiązków służbowych. Pod groźbą kary za swój czyn zgadza się na donoszenie na swoje koleżanki, także w sferze spraw osobistych.

Przykład 4.

Joanna nie zgadza się z postawą kolegów i koleżanek z klasy, którzy gnębią psychicznie nauczycielkę niemającą autorytetu. Ryzykując odrzucenie przez rówieśników, nawiązuje kontakt z nauczycielką i próbuje wytworzyć więź porozumienia między nią a klasą.

Przykład 5.

Ojciec Maksymilian Kolbe widzi rozpacz człowieka skazanego na śmierć w bunkrze głodowym obozu koncentracyjnego. Dobrowolnie go zastępuje, ofiarowując swoje życie⁴.

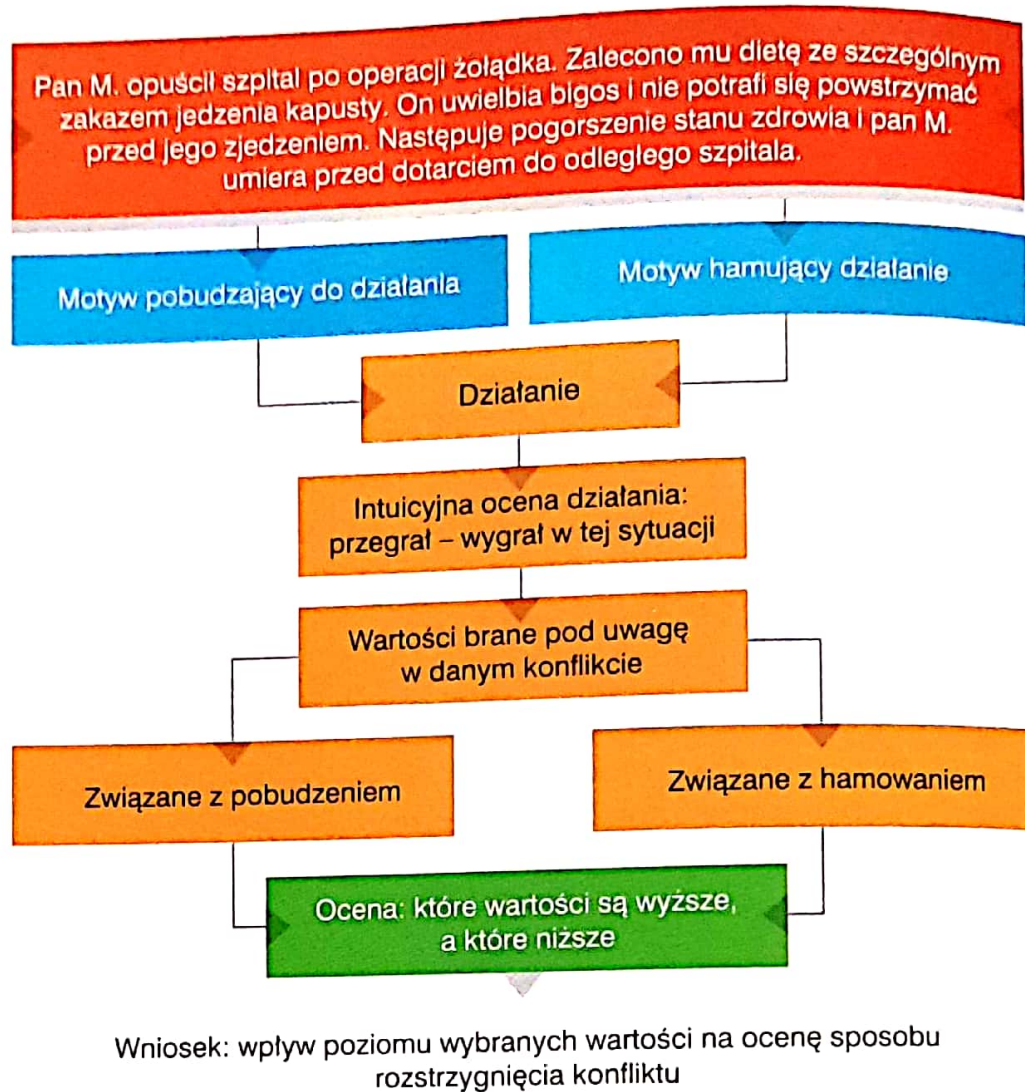
Schemat 1. Motywy dominujące w przedstawionych konfliktach

Analizę wybranych przykładów postępowania ludzi w sytuacji konfliktu motywacyjnego zaczniemy od zdarzenia oznaczonego numerem 1. Walka uczuć pana M. toczyła się między łakomstwem a troską o własne zdrowie. Dokonał wyboru: smak bigosu za cenę zagrożenia życia (pamiętamy, że model jest uproszczony i nie bierzemy pod uwagę możliwości zaburzenia poczytalności, chorobliwie słabej woli czy nalogowego obżarstwa). W tej sytuacji stwierdzamy, że wartość hedonistyczna była dla M. ważniejsza od wartości witalnej, czyli od własnego zdrowia i życia.

⁴ A. Zynel, O Maksymilian Kolbe, „Znak” 9 (207), 1971, s. 1133–1150.

Warto wiedzieć

Hedonizm to doktryna etyczna, uznająca przyjemność za najwyższe dobro i cel życia ludzkiego; przyjemność można pojmować pozytywnie – jako doznawanie przyjemności cielesnej lub psychicznej, czy nawet duchowej, oraz negatywnie – jako brak bólu, cierpienia. W skrajnym przypadku hedonizm ogranicza przyjemność tylko do przyjemności zmysłowej.

Schemat 2. Analiza wybranej sytuacji konfliktu motywacyjnego

Zupełnie inaczej jest w wypadku alpinisty. Przewycięża on strach, zadaje sobie ogromny ból, aby ratować własne życie. Konflikt zostaje rozstrzygnięty na korzyść wartości witalnej.

Przypadek pani Z. (przykład 3.) jest bardzo skomplikowany i z perspektywy obserwatora szczególnie prowokacyjny. W analizie takiej sytuacji łatwo ulec bardzo częstej skłonności – pierwszeństwu oceniania przed rozumieniem. Jak pisał Antoni Kępiński, skłonność do oceniania jest u człowieka bardzo pierwotna⁵. Zaniechawszy odruchowej oceny moralnej pani Z., można zauważyć problem wyboru między własnym bezpieczeństwem społecznym a dokonaniem czynu moralnie niskiego. Pani Z. obawia się utraty pracy i wszystkich związanych z tym konsekwencji.

⁵ Nasi praprzodkowie musieli bardzo szybko podejmować decyzje wobec zachowania innych: ocenić zagrożenie, wybrać atak, ucieczkę albo pokojowe zbliżenie. Pozostałości takich zachowań widać także współcześnie. Zjawisko to można zaliczyć do atawizmów, czyli występowania u ludzi pewnych cech pierwotnych, właściwych dalekim przodkom, zob.: A. Kępiński, *Psychopatologia nerwic*, Warszawa 1986.

Jednocześnie czuje moralny wstyd przed możliwością donoszenia na koleżanki. Oczywiście, uproszczenie modelu powoduje, że nie bierzemy pod uwagę zwykłego strachu przed represjami ze strony koleżanek. Jest to bowiem motyw podobny do strachu o bezpieczeństwo społeczne i nie wnosi nic nowego do naszego modelu. Zatem pani Z. dokonała wyboru egoistycznego mimo moralnego wstydu.

Przytoczona jako przykład 4. sytuacja Joanny wydaje się bardzo bliska problemom szkolnym i społecznym w ogóle. Perspektywa odrzucenia przez klasę jest bardzo realna i może budzić we wrażliwej dziewczynie ogromny lęk. Konformizm grupowy, a więc postawa bezkrytycznego podporządkowania się normom wyznaczonym przez grupę oraz wyznawanym przez nią poglądom, bazuje na ogromnej potrzebie bezpieczeństwa, jakie daje oparcie w akceptującym otoczeniu społecznym. Dawniej człowiek bał się przede wszystkim zagrożeń przyrodniczych. Dziś lęk społeczny jest odpowiednikiem dawnego lęku biologicznego. Ludzie (nie tylko młodzi) znają uczucie ogromnego strachu, jaki budzi perspektywa odrzucenia przez otoczenie. I nie ma znaczenia, czy jest to klasa, czy zakład pracy. Konformizm grupowy bardzo często prowadzi do nieautentyczności, a nawet do zachowań szkodliwych czy wręcz moralnie haniebnych. Joanna jest rozdarta między potrzebą uznania przez rówieśników a współczuciem dla gnębionej nauczycielki (na potrzeby uproszczenia modelu odrzucamy przypuszczalny motyw egoistycznego przypochlebiania się nauczycielce). Dokonuje wyboru: wygrywa w niej motyw nieegoistyczny, chęć niesienia pomocy drugiej osobie.

Analiza postępowania ojca Maksymiliana Kolbego mogłaby być tematem osobnego opracowania. Celowo odrzucamy takie przypuszczalne motywy ofiarowania swojego życia, jak zmęczenie obozowym życiem, szaleństwo, bunt, chęć przyspieszonego uzyskania życia wiecznego. Wprawdzie bardzo często przypisywano Kolbemu egoistyczne motywy działania, jednak taka interpretacja rzuca interesujące światło na snujących podobne domysły. Mówi o ich poglądach na ludzi, do których zwykle należy przekonanie, że człowiek z natury jest egoistyczny i niezdolny do poświęceń. Zatem w opisie sytuacji wyboru możemy przeciwstawić: lęk przed cierpieniem (bunkier głodowy!) i utratą życia oraz współczucie i chęć ratowania bliźniego. Ojciec Maksymilian dokonał wyboru i oddał życie za innego człowieka, umierając śmiercią męczeńską.

Perspektywa odrzucenia przez grupę może budzić taki lęk, że człowiek godzi się na zasady panujące w grupie, nawet jeśli są jawnie sprzeczne z jego przekonaniami.

Warto wiedzieć

Na ocenę moralną postępowania składają się takie czynniki, jak: motywy i intencje poprzedzające dany postępek, fakt, czy dokonano go z własnej woli, czy pod przymusem, oraz konsekwencje, jakie ten czyn przyniósł.

Opisywane do tej pory sytuacje były rozpatrywane w perspektywie psychologicznej. Warto się jednak przyjrzeć przeżyciom ludzi poznających przedstawione sytuacje, a więc także naszym. Łatwo zauważyć, że tej obserwacji towarzyszą uczucia. Spróbujmy znaleźć klucz dla opisu i porównania tego, co przeżywamy, obserwując ludzi dokonujących wyboru.

W naszym oglądzie można wyróżnić trzy poziomy.

- 1 a) Poziom pierwszy to analiza psychologiczna konfliktów motywacyjnych. Jest ona z założenia pozbawiona oceny moralnej.
- 2 b) Poziom drugi ujawnia nasze odczucia aksjologiczne, czyli emocje związane z przeżywaniem wartości obecnych w przedstawionych sytuacjach. Ukazujemy się tutaj jako wrażliwi na zło.
- 3 c) Na poziomie trzecim stwierdzamy zróżnicowanie wartości w ich wysokości. Także pojawić się może ocena moralna ludzi, ale nie jest ona głównym celem naszego rozważania.

Trójpoziomowa analiza postępowania człowieka, w szczególności metody rozwiązywania jego konfliktów motywacyjnych, wydaje się bardzo użytecznym sposobem postrzegania i analizowania ludzkiej rzeczywistości. Jest to inspiracja do podważenia jakże częstego stereotypowego i potencjalnie szkodliwego myślenia moralistycznego, które unika rzetelnego przyglądania się dylematom ludzkim.

Badanie opisanych konfliktów emocjonalnych na poziomie drugim kieruje naszą uwagę na odczucia dotyczące wartości. Przeżycia te wskazują na intuicję aksjologiczną, charakteryzującą człowieka.

Intuicja aksjologiczna, zwana też wrażliwością aksjologiczną, jest to nieoparte na rozumowaniu ani autorytecie zewnętrznym odczytanie (postrzeganie bądź stwierdzenie) wysokości wartości⁶, z jakimi ma się do czynienia.

W przytoczonych wypadkach intuicja ta reaguje na sposób rozstrzygnięcia konfliktu motywacyjnego. Reakcja jest dwupoziomowa. Najpierw zachodzi reakcja na wartość – obronioną bądź utraconą podczas rozwoju wydarzeń. Pan M. stracił życie. Alpinista B. uratował się przed gangreną. Pani Z. zhańbiła się donoszeniem. Joanna podejmuje się pogodzenia nauczycielki z klasą. Ojciec Kolbe ratuje życie Gajowniczka. My, poznając te wydarzenia, nie jesteśmy obojętni na to, co się stało. Zwykle nie jest nam wszystko jedno, czy ktoś umiera, czy ratuje życie, hańbi się czy broni swej godności. Jakże często angażujemy się w filmową czy pisarską fikcję, radośni bądź zasmuceni przebiegiem wypadków.

Na następnym poziomie następuje reakcja na to, jakie wartości zostały wybrane w konflikcie. Pan M. zaryzykował śmiercią dla doznań smakowych (można by rzec: umarł z powodu łakomstwa). Jego śmierć budzi sprzeciw emocjonalny i moralny, który nie pojawiłby się, gdyby pan M. umarł z powodu wypadku, raka albo ratując życie innego człowieka. Ale z powodu łakomstwa?

⁶ O wysokości wartości i ich hierarchii będzie mowa w rozdziale 4.

Alpinista B. przezwyciężył motywy niższe: strach i wstręt, aby uratować wartość wyższą, czyli swoje życie. Myśląc o nim, odczuwamy podziw. Często tego typu uczucia wzbudzają ludzie, których odwaga i hart ducha pomagają nie poddać się słabości wobec śmiertelnego zagrożenia. Pani Z., wybierając donoszenie, wywołuje w nas uczucie zdegustowania. Niezależnie od tego, że w tej sytuacji główną winę ponosi szantażujący ją przelozony, intuicyjnie sprzeciwiamy się decyzji pani Z.⁷

Joanna przedłożyła pomoc drugiemu człowiekowi nad osobiste bezpieczeństwo. Cieszy, gdy ktoś w imię wyższej wartości nie poddaje się strachowi (choć można się też spotkać z ironicznymi komentarzami na temat naiwności dziewczyny). Nasz podziw dla jej postawy nie zależy od wyniku negocjacji.

W wypadku ofiary ojca Maksymiliana Kolbego można mieć różne odczucia. Żal nam jego życia, ale odczuwamy, że męczeńska śmierć nie poszła na marne. Franciszek Gajowniczek przeżył bowiem Oświęcim. Czyn Kolbego wywołuje podziw, który w ogromnej mierze bierze się stąd, że do takiej ofiary większość ludzi nie byłaby zdolna. Warto jednak zauważyć, że taka niezdolność i niemoc często wywołują także poczucie winy, zazdrość, a nawet niechęć do bohaterów. Odczuć tych nie uznaje się jednak za jednoznacznie negatywne; uczucie podziwu jest w tym wypadku silniejsze i oddaje wewnętrzne przekonanie o tym, jaka wartość jest dla nas wysoka (może nawet najwyższa).

Analiza tego, jak przeżywamy obserwację sytuacji wyboru, daje dwojaki obraz. Z jednej strony, wskazuje wartości zagrożone i ratowane w realnych sytuacjach. Zatem, na przykład, mówimy o śmierci - zniszczeniu życia jako wartości - i o ochronie zdrowia, również jako wartości. Z drugiej strony, ta analiza daje obraz nas samych - mówi o naszej intuicji aksjologicznej. Przeglądając się różnym zdarzeniom, nie pozostajemy na nie obojętni - reagujemy pozytywnie bądź negatywnie na fakty dotyczące wartości. Cieszymy się, kiedy wartości (szczególnie wartości wysokie) są uchronione od zniszczenia. Pozytywnie odbieramy fakt, że alpinista ocalił swoje życie. Szkoda nam, kiedy pan M. umiera. Dla naszych rozważań szczególnie ważne jest to, jak postrzegamy rozstrzygnięcie konfliktu wewnętrznego. W podanych przykładach widać różnice między faktycznie wybranymi wartościami - różnice widoczne w porównaniu. W przykładzie 1. przyjemność związana ze spożyciem bigosu została wybrana kosztem życia, co powoduje sprzeciw naszej wrażliwości aksjologicznej. Mamy odczucie, że pan M. przegrał wewnętrzną

Warto wiedzieć
Konflikty motywacyjne
 często pozostawiają
 długotrwały ślad
 na ludzkiej psychice.
 Poczucie bezsilności
 w obliczu trudnych
 wyborów rodzi lęk,
 frustrację, unikanie
 podjęcia decyzji,
 zachowania
 agresywne.
 Błędna decyzja
 moralna skutkuje
 wyrzutami sumienia
 oraz znacznym
 obniżeniem poczucia
 własnej wartości.
 Dokonanie słusznego
 moralnie wyboru
 uwalnia człowieka
 od negatywnych uczuć
 i emocji.

⁷ Nie da się zaprzeczyć, że wielu ludziom wybór dokonany przez szantażowaną pracownicę nie wydaje się wstrętny. Częsty jest pogląd, że trzeba dbać przede wszystkim o własne interesy, nawet za cenę przyzwroitości. Obserwując naszą reakcję na wybór pani Z., zauważamy różnicę między rozumieniem a ocenianiem. Możemy zrozumieć, dlaczego uległa szantażowi i współczuć jej cierpieniu. Jednocześnie, mimo współczucia, nie możemy nie dostrzegać podłości jej czynu. Tutaj widać różnicę między oceną aksjologiczną czynu - to, jak się on ma do hierarchii wartości - a oceną moralną człowieka, który tego czynu dokonuje. Zatem nasze odczucia wobec pani Z. ujawniają wyznawaną przez nas hierarchię wartości. W tej hierarchii godność jest ważniejsza od osobistego bezpieczeństwa.

Kadr z filmu *Ostatni król Szkocji*, reż. Kevin Macdonald (2006). Młody lekarz, obsypyany bogactwami i zaszczytami przez dyktatora, musi ostatecznie się opowiedzieć, czy pragnie pozostać wierny dobru i prawdzie, czy też raczej będzie ślepo popierał swojego protektora. Nawet tragiczne konsekwencje sprzeciwienia się zbrodniczemu władcy nie zniweczą poczucia satysfakcji płynącej z dokonania słusznego moralnie wyboru.

walkę. W przykładzie 2., przyglądając się walce alpinisty z własną słabością, odczuwamy zadowolenie. Postawa bohatera budzi podziw towarzyszący temu, gdy ktoś tak odważnie broni wyższej wartości (bo odwagi nie możemy alpinistę odmówić). Decyzja pani Z. o donoszeniu na koleżanki wywołuje uczucie zażenowania i smutku, co często występuje przy napotykananiu upadku moralnego. Wybór Joanny budzi w nas uczucia pozytywne. Możemy mówić o wygranej walce. Czyn ojca Maksymiliana Kolbego wywołuje podziw najwyższego rzędu.

Podsumowując, należy stwierdzić, że analizę aksjologiczną podanych przykładów można rozpatrywać dwupłaszczyznowo. Z jednej strony mówi ona o konfliktach wartości, w jakie są uwikłani opisaní ludzie. Z drugiej zaś strony ukazuje nas jako osoby postrzegające war-

tości w pewnej hierarchii. Postrzeganie wartości jako wyższych i niższych (ważnych i mniej ważnych) powoduje reakcje uczuciowe. Uznajemy zwycięstwo lub przegraną danej osoby zależnie od wysokości wartości, jakie ona wybrała. Nasze określanie wyniku rozstrzygnięcia konfliktów emocjonalnych przez innych ludzi mówi także o nas samych.

Ludzie postrzegają wartości jako zróżnicowane pod względem ważności. Zdrowie jest ważniejsze od przyjemności z jedzenia, walka o życie wymaga przełamania słabości, lepiej jest cierpieć niż donosić, pomaganie innym jest piękne – nawet za cenę ogromnego poświęcenia.

Zdajemy sobie sprawę z tego, że wielu ludzi może inaczej hierarchizować wartości – inaczej ich ważność przeżywać. W praktyce często występuje pierwszeństwo przyjemności przed zdrowiem, zysku przed uczciwością, bezpieczeństwa własnego przed ratowaniem innych.

W powyższych rozważaniach chcieliśmy wskazać wrażliwość na wartości jako składnik życia wewnętrznego ludzi. Pamiętajmy, że w naszej analizie nie zajmujemy się oceną moralną czynów ludzkich. Pozostajemy na poziomie emocjonalnego poznania wartości. Sformułowanie to oznacza, że narzędziem rozpoznawania wysokości wartości, z jakimi mamy do czynienia, jest specyficzna grupa uczuć wyższych⁸.

⁸ O poznaniu wartości więcej napiszemy w rozdziale 4.

Obserwacje dotyczące wrażliwości na wartości ukazują ważny element życia moralnego. Cieszy nas ochrona wartości wysokich i podziwiamy ludzi, którzy tak postępują. Martwi zaś wybór wartości niższych kosztem wyższych, a ludzi tak postępujących postrzegamy krytycznie.

Można stwierdzić, że bardzo często ludzie, jeżeli nawet postępują egoistycznie i niegodnie, to są wrażliwi na doświadczane wartości i odróżniają dobro od zła, wartości wyższe od wartości niższych.

2.3. Problem ludobójstwa jako wyzwanie dla myślenia etycznego

Za jedno z największych zbrodni przeciwko ludzkości uznaje się zbrodnie hitlerowskie. Część ich głównych wykonawców została oskarżona i skazana przed trybunałem w Norymberdze.

Analizując historię, można bardzo łatwo znaleźć przykłady zbrodni przeciwko ludzkości. Należą do nich między innymi: Holocaust, eksterminacja „elementów obcych klasowo” przez państwa rządzone systemem komunistycznym, rzeź Ormian dokonana przez Turków w 1916 roku. Przez ludobójstwo rozumiemy zatem zbrodnie polegające na działaniu prowadzącym do zniszczenia całości lub części określonej grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej wielu ludzi (m.in. pisarzy, filozofów, moralistów) zadawało pytanie, jak można było dopuścić do tego, że „ludzie ludziom zgotowali ten los”⁹. Jak to możliwe, że spokojni, wychowani w szanujących porządek rodzinach oraz w cywilizowanym społeczeństwie ludzie mogli zaplanować i zrealizować mord, wywożenie i ograbienie całych grup społecznych, narodów i ras¹⁰? Czy to możliwe, że dokonując ludobójczych działań, ludzie mogli spać spokojnie i czuć zadowolenie z dobrze spełnionego obowiązku? Należy stwierdzić, że analiza psychicznej możliwości ludobójstwa jest bez wątpienia jednym z najważniejszych wyzwań poznawczych stojących przed człowiekiem. Zrozumienie tego problemu jest powinnością wszystkich ludzi. W procesach, jakie odbyły się przed trybunałem norymberskim w latach 1945-1949, zostali postawieni w stan oskarżenia dygnitarze III Rzeszy. W procesach tych po raz

Warto wiedzieć

Holocaust

(termin angielski pochodzenia greckiego, *holo-kauloó* – całopalenie) to określenie stosowane do prześladowań i polityki zagłady Żydów w okresie II wojny światowej przez władze III Rzeszy i jej sojuszników.

Więźniowie obozu Auschwitz, II wojna światowa.

Egoizm narodowy jako fanatyczny nacjonalizm w skrajnej postaci może prowadzić do masowej eksterminacji ludzi innych ras i narodowości.

⁹ Motto Medalionów Z. Nałkowskiej.

¹⁰ Trzeba pamiętać, że zbrodnie ludobójstwa były także udziałem systemów komunistycznych. Patrz: S. Courtois i in., *Czarna księga komunizmu*, Warszawa 1999.

pierwszy zastosowano zasadę odpowiedzialności karnej mężów stanu za zbrodnie międzynarodowe. Znaczenie trybunału polegało na tym, że stanowił on pierwszą próbę osądzenia prawa stanowionego¹¹ jednego państwa przez inne państwa. Problem tkwi w tym, że prawo III Rzeszy Niemieckiej sankcjonowało¹² prześladowanie i eksterminację Żydów. Wykonawcy zbrodni sądzili, że postępowanie zgodnie z prawem ustanowionym w Niemczech jest słuszne. Prawo to było wyrazem przekonań oraz interesów Niemców, którzy wierzyli w ideologię hitlerowską i uznawali, że ogólnoludzkie normy moralne ich nie obowiązują. W Norymberdze osądzono, oprócz wodzów i wykonawców poleceń, reguły prawne sprzeczne z szeroko rozumianym dobrem.

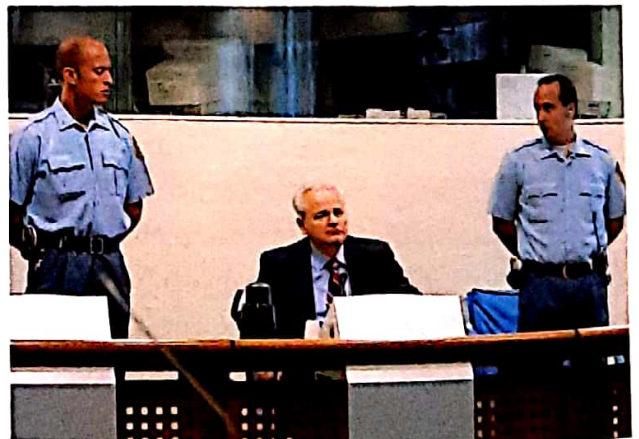
W tym momencie rozważań można zadać pytanie, jakie było uprawnienie trybunału w Norymberdze. Czy amerykańscy, radzieccy, brytyjscy i francuscy sędziowie mieli prawo osądzić kodeks prawny innego kraju? Najłatwiej byłoby udzielić odpowiedzi, że ich racja była racją siły, ponieważ te właśnie kraje wygrały wojnę. W takim ujęciu trybunał byłby po prostu wyrazem racji silniejszego, a nie racji moralnej. Większość ludzi sądzi jednak inaczej. Domi-

Czy wiesz, że...

Trybunał norymberski został powołany do sądzenia zbrodni hitlerowskich popełnionych w czasie II wojny światowej. Dziś głównym organem ONZ powołanym do sądzenia zbrodni ludobójstwa, zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości, działającym zgodnie z zasadami norymberskimi, jest **Międzynarodowy Trybunał Karny (MTK)** z siedzibą w Rzymie. Do sądzenia pojedynczych zbrodniarzy wojennych powoływane są specjalne trybunały, jak Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii, przed którym stanął między innymi Slobodan Milošević, uznawany za głównego winnego zbrodni popełnionych w czasie wojny w byłej Jugosławii.

Posiedzenie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, listopad 1945 r.

Slobodan Milošević przed trybunałem w Hadze

¹¹ Różnica między prawem stanowionym a naturalnym zostanie omówiona w rozdziale 7.

¹² Sankcjonować (z łac. *sanctio* – nienaruszalne prawo) – nadawać moc prawną.

nuje przekonanie, że w Norymberdze słusznie sądzono hitlerowskich przywódców.

W podrozdziale 2.2. ukazaliśmy, że ludzi znamionuje pewnego rodzaju intuicja aksjologiczna - wrażliwość wskazująca właściwy porządek wartości i pomagająca odróżnić dobro od zła. Czy hitlerowscy sprawcy Holocaustu tej intuicji nie mieli? A może ich poczucie dobra i zła było inne niż to, które sprawia, że porusza nas bezmiar zbrodni?

W tym momencie warto by zadać pytanie, w jakim stopniu moralność hitlerowska funkcjonowała według reguły Kalego. Na ile jest ona moralnością egoistyczną na poziomie narodu (patrz podrozdz. 2.1.)?

Jak już wspominaliśmy, etyka filozoficzna wskazuje na trudności z absolutnym rozstrzygnięciem w kwestiach dobra i zła. Jej subiektywistyczny nurt twierdził, że nie ma obiektywnego dobra i zła. Nie możemy jednak odrzucić możliwości, że takie twierdzenie jest niesłuszne.

Można przyjąć, że większość ludzi nie myśli na poziomie Kalego - czyli na poziomie premoralnym. W oczach współczesnych zbrodnia jest zbrodnią, choćby nie godziła w ich interesy. W naszym kręgu kulturowym, a może nawet w przeważającej części świata, ludzie uznają wspólnie pewne podstawowe wartości (np. chronią dzieci i karzą zabójców).

Myślenie na poziomie moralnym oznacza wyjście z egoistycznego zawężenia. Korzyść, przez to, że jest „moja”, że zaspokaja moje potrzeby, nie staje się dobrem - czymś, co uprawnia „mnie”, a zobowiązuje „innych”.

Ideologia hitlerowska włącznie z jej poglądami na dobro i zło jawi się jako egoizm narodowy (rasowy)¹³ - prowadzący nieuchronnie do wielkiego zła. Można rzec, że stanowiła ona krok wstecz w rozwoju moralnym ludzkości. Znamienne jest, że trybunał norymberski jako pierwszy zdefiniował zbrodnie przeciwko ludzkości, dając dowód dojrzewania świadomości moralnej. Jego stwierdzenia stanowią ilustrację tego dojrzewania.

Ćwiczenia

1. Korzystając z dowolnych źródeł informacji, podaj dwa przykłady zbrodni przeciwko ludzkości (z wykluczeniem Holocaustu). Podaj swoją próbę odpowiedzi na pytanie: jak sprawcy ludobójstwa mogli dokonać tak strasznych czynów? Dokonaj także rozróżnienia dotyczącego powodów zbrodni.
2. Podaj dwa przykłady postaci z życia publicznego, które według ciebie stosują zasadę Kalego. Uzasadnij swój wybór.
3. Napisz komentarz do zdania przypisywanego Sokratesowi: „Lepiej jest krzywdy doznawać, niż krzywdę zadawać”. Napisz, jak rozumiesz słowo „lepiej” użyte w tym zdaniu.
4. Podaj pięć przykładów zachowań egoistycznych z życia codziennego.

¹³ Czynimy tu konieczne uproszczenie. Hitlerowcy nie zaliczali do „swoich” na przykład osób nieuleczalnie chorych i chorych psychicznie. Ich masową eksterminację przeprowadzili w 1938 roku.

Tekst źródłowy**Postmodernizm**

Wszystko wolno! Hulaj dusza!
Do niczego się nie zmuszaj!
Niczym się nie przejmuj za nic!
Nie wyznaczaj sobie granic!
I nie próbuj nic zrozumieć,
Nie pochodzi - mieć - od - umieć.
Możesz wierzyć, lub nie wierzyć,
Nic od tego nie zależy.

Nie wyznaczaj sobie zadań -
Kto się nie wspiał - ten nie spada,
A kto pragnie być na szczycie -
Będzie spadał całe życie.
Nie stać cię na luksus troski,
Jesteś wszakże dziełem boskim,
No a Boga przecież nie ma,
Więc to tyle na ten temat.

Wszystkie mody, wszystkie style
Równie piękne są - i tyle.
(Lub, jak chcesz, równie szkaradne -
Konsekwencje tego żadne).
Zachwyt tyle wart, co wzgarda,
Stryczek tyle, co kokarda,
Prawda tyle, co jej brak,

Smaku brak - tyle co smak.
Bo to o to w końcu chodzi
By niczego nie dowodzić.
Nie wykuwać tarcz utopii
I nie kruszyć o nie kopii.
Nie planować i nie marzyć.
Co się zdarzy - to się zdarzy;
Nie znać dobra ani zła:
To jest gra i tylko gra!

Ktoś się wzburza, że tak nie jest,
Niech się wzburza! - Ty się śmiejesz!
Nie daj wzburzać się, ni wzruszać:
Wszystko wolno! Hulaj dusza!

- Oj, nie wolno rzeczy wielu,
Kiedy celem jest brak celu...
(Zwłaszcza, jeśli duszy nie ma -
I to wszystko na ten temat).

Jacek Kaczmarski
(ze strony www.kaczmarski.art.pl)

Pytania do tekstu

1. Scharakteryzuj główne cechy postawy podmiotu lirycznego utworu.
2. Wypisz z tekstu sformułowania ukazujące stanowisko podmiotu względem sporu o to, czy wartości są obiektywne czy subiektywne.
3. Czy zgodzisz się z twierdzeniem, że wypowiedzi podmiotu mają cyniczny charakter? Odpowiedź uzasadnij.
4. „Wolność różni się zasadniczo od swawoli”. Skomentuj tę myśl, wykorzystując treść utworu.
5. Scharakteryzuj postawę moralną wyrażoną słowami: „Nie znać dobra ani zła”.
6. Przedstaw argumenty za stwierdzeniem, że utwór Jacka Kaczmarskiego ma charakter ironiczny. Napisz, jakie - według ciebie - jest stanowisko autora w sprawie sporu o wartości wspomnianego w poleceniu 2.

Cytaty do interpretacji

*Człowiek bez poczucia moralnego jest najniegodziwszym
i najdzikszym stworzeniem.*

Arystoteles

Oto prastare pytanie: jak powinien zachowywać się człowiek, gdy państwo nakazuje mu działania, zaś społeczeństwo oczekuje postawy, którą własne sumienie odrzuca jako niesłuszną?

Narzuca się odpowiedź: jesteś całkowicie zależny od społeczeństwa, w którym żyjesz. Dlatego musisz się poddać jego zaleceniom. Nie można pociągnąć cię do odpowiedzialności za działania wypełniane pod przymusem nie do odparcia.

Wystarczy to tylko wyraźnie wypowiedzieć, by zauważyć, jak bardzo ujęcie takie przeczy normalnemu poczuciu prawa. Zewnętrzny przymus może w jakimś sensie złagodzić odpowiedzialność jednostki, nie może jej jednak znieść. Przy okazji procesu norymberskiego przyjęto ten punkt widzenia jako poniekąd oczywisty.

Albert Einstein

*Tragedia polega nie na zderzeniu dobra ze złem,
ale zderzeniu dwóch dóbr.*

Kwame Anthony Appiah

Lektura dodatkowa

Filek Jacek, *Filozofia jako etyka*, Kraków 2001.

Golding Wiliam, *Władca much*, przełożył W. Niepokólczycki, Warszawa 1986.

Grzesiuk Stanisław, *Pięć lat kacetu*, Warszawa 1972.

Grzywak-Kaczyńska Maria, *Psychologia dla każdego*, Warszawa 1975.

Jaspers Karl, *Problem winy*, [w:] *Etyka* 1979, t. 17, przełożył J. Garewicz, Warszawa 1979.

Kamiński Andrzej Józef, *Koszmar niewolnictwa*, Warszawa 1990.

Sofokles, *Antygona*, przełożył M. Brożek, Wrocław 1986.

Strony internetowe

Organizacje zajmujące się prawami człowieka:

Human Rights Watch (www.hrw.org)

Amnesty International (www.amnesty.org.pl)